

**KÓRKEM SHÍĠARMALAR TILINDE IYT PENEN BAYLANÍSLÍ
FRAZEOLIZMLERDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ****Amaniyazov Allayar Oralbaevich – tayanish doktorant**allayaramaniyazov0@gmail.com*Ájiniyaz atundağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı***ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОМПОНЕНТОМ «СОБАК»,
В ЯЗЫКЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ****Аманиязов Аллаяр Оралбаевич – базовый докторант***Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***USE OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE COMPONENT «DOG»
IN LITERARY WORKS****Amaniyazov Allayar Oralbaevich – doctoral student***Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz***Tayanch soʻzlar:** soʻz, hayvon, it, ibora, tushuncha, oila, mehnat, qiyinchiliklar, insoniylik, oʻxshatish.

Rezyume. Maqolada frazeologizmlar bilan bogʻliq ishlarga oid ilmiy qarashlar sharhlangan. Shu bilan birga, itlar bilan bogʻliq frazeologizmlarning semantik va ogʻzaki qoʻllanish xususiyatlari koʻrib chiqilib, ularning maʼnolari adabiy asarlarda qanday qoʻllanilishi tahlil qilindi.

Ключевые слова: слово, животное, собака, фразеологизм, понятие, семья, труд, трудности, человечность, сравнение.

Резюме. В статье представлен обзор научных взглядов на работы, связанные с фразеологизмом. В то же время, были рассмотрены семантические и разговорные особенности использования фразеологизмов, связанных с собаками, и проанализировано, как их значения используются в литературных произведениях.

Key words: word, animal, dog, phraseologism, concept, family, labor, hardship, humanity, simile.

Summary. The article provides an overview of the scholarly opinions expressed in works related to phraseology. At the same time, the semantic and colloquial features of phraseological units related to dogs were discussed, and their meanings in literary works were analyzed.

Kirisiw. Ana tilimizdegi turaqlı sóz dizbekleri dúzilisi tárepinen de, bólimlerine hár qıylı atamaların qollanılıwı menen de zat, háreket, belgi yamasa san-muġdar mánileriniń bildiriliwindegi túrli mánilik variantları menen de ózgeshelenip keledi. Olardıń arasında frazeologizm bólekleriniń birewi haywan atamaların bildirip keletuġın túrleri de bar. Olar mánileriniń hár qıylı bolıwı «iyt» sózi menen ónimli, kóp qollanılıwı yamasa turaqlı sóz dizbeginiń bir bólegi sıpatında jumsalıwı menen ózgeshelenip turadı.

«Iyt» sózi menen kelgen turaqlı sóz dizbekleri tilde jiyi ushırasadı, olardıń hár qıylı qollanılıw ózgeshelikleri bar.

Ádebiyatlar analizi. Qaraqalpaq frazeologiyasını jıynaw hám sistemalastırıw baġdarındaġı dáslepki salmaqlı qádemlerdiń biri retinde J.Eshbaevtıń «Qaraqalpaq tiliniń qısqaşa frazeologiyalıq sózligi» (1985) [2] bolıp, avtor bul miynetinde tilde belsendi qollanılatusın frazeologizmlerdiń mánilik hám grammatikalıq ózgesheliklerin ashıp bergen. Tap sol jılı jarıq kórgen T.Jumamuratovtıń «Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников» (1985) [1] miyneti bolsa qaraqalpaq frazeologiyasını salıstırmalı hám leksikografiyalıq baġdarda rawajlandırıdı. Q.Paxratınov hám Q.Bekniyazovtıń «Qaraqalpaq tiliniń frazeologizmler sózligi» (2018) [3] miyneti aldınġı sózliklerge salıstırġanda sóz qorı keńeytirilgenligi, frazeologizmlerdiń qollanılıw shegaraları hám semantikalıq túsindirmeleriniń jetilistirilgenligi menen áhmiyetli bolıp, házirgi qaraqalpaq tili ushın tiykarlı dereklerdiń biri esaplanadı.

G.Aynazarovanıń «Qaraqalpaq tilindegi teńles eki komponentli frazeologizmler» (2005) atlı miyneti tildegi sintaksislik hám semantikalıq jaqtan qalıplesken turaqlı dizbelerdiń strukturasını tallawġa baġdarlangan [7].

Lingvokulturologiyalıq hám paremiologiyalıq izertlewler B.Yusupovanıń «Paremiologiya» (2024) oqıw quralı tildegi naqıl-maqallar, aytımlardı dásturiy frazeologiyadan ajratıp, óz aldına sistema retinde úyreniwde úlken áhmiyetke iye [4]. Avtor qaraqalpaq xalıqınıń aqlı ġáziynesin zamanagóy lingvistikalıq paradigmatlar tiykarında analizlegen. B.Yusupovanıń ekinshi áhmiyetli miyneti – «Fazeologizmlerde haywan atamaların qollanılıwı» maqalası tildegi animalistik frazeologizmlerdi (zoonimlerdi) izertlewge arnalġan [6].

Tiykarġı bólim. Qaraqalpaq tilindegi teńles eki komponentli frazeologizmlerdi izertlegen ilimpaz G.Aynazarova olardı temantikalıq toparlarġa bólip, bir toparın haywanlarġa baylanıslı kórsetedi. «Haywanatlar dúnyasına baylanıslı atamaların qatnasında jasalġan teńles eki komponentli frazeologizmler: iyt iyegin, pıshıq biykesin; arqasın biyt jep, tapqanın iyt jep; úrerge iyti, sıġarġa biyti joq hám t.b.» [7:79].

«Iyt» koncepti menen kelgen turaqlı sóz dizbekleri adamlardıń hár qıylı sezimlerin bildiriwde, minez-qılıq, qásiyet sırtqı kórinis hám taġı basqalardı sıpatlawda jumsalıp qoymastan, basqa da mánilerdi bildiredi. Olar kórkem ádebiyat hám awızeki sóylew stilinde jiyi jumsaladı.

Fazeologiyalıq dizbekler bir waqıtları birden payda bolıp qalmastan, tildiń rawajlanıwı menen birge bul da bárqulla rawajlanıp, jańadan payda bolıw arqalı tildiń leksikasın bayıtıp otıradı. Fazeologiyalıq sóz dizbekleri ózleriniń leksikalıq jaqtan qalıplesiwı boyınsha hár qıylı xarakterge iye boladı. Mısalı: **tayaġın iyt ġayzaġan** – (jumıssız degen mánige uqsas) sozler birigiwiniń nátiyjesinde ózleriniń dáslepki mánisin joytıp, usı sozler jıynaġı bir mánige birikken. Mısal retinde alıp qaraytuġın

bolsaq, qaraqalpaq tilindegi bul «**tayaǵın iyt ǵayzaǵan**» degen ótlesiwdi rus tiline awdarǵanımda onıń tolıq mánisi «бить баклуши» (бездельничать) degen dizbegi bere aladı, yamasa rus tilinde «море в колене» dese «dárya tassa tobıǵına kelmeydi» degen ótlesiw onıń haqıyqat awdarması bolıp esaplanadı. Bunnan ótlesiwdi basqa tillerge awdarǵanda onıń dus kelgenin qalay bolsa solay awdara bermesten, tek ǵana sol tildegi bar, sonıń mánisin tolıq beretuǵın variantları menen awdarıw múmkin ekenligi kórinedi. Tayaǵın iyt ǵayzaǵan – biytalap, jumıssız degen mánige uqsas qollanıladı [2:7].

«Qojırap kelgende **iyt penen qusına** shekem qolay kórdi» degendi sirá qıyalına keltirme, qarındasım. Bul mısalda frazeologizm kim bolsa sol, hámme, degen mánide qollanǵan.

Kóplegen turaqlı sóz dizbekleriniń tiykarǵı bólegi atlıq, kelbetlik, feyil hám ayırım jaǵdaylarda eliklewish sózlerdiń juplasıp jasalıwınan dúzilip, frazeologizmnıń ulıwmalıq mánisi solarǵa baylanıslı jasaladı. Mısalı: Bılayınsha **iytli-pıshıqlı** turmıs keshiriwdiń qanday qızıǵı bar? J.Aymurzaev [323-bet].

Bunda kelisimi, awızbirshiligi bolmaw, urısıp qaǵısa beretuǵın, tatıw bolmaw túsiniledi.

Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarınıń til ózgesheliklerin analizlep qaraǵanda, onıń sózlik qorında erte dáwirler hám sol dáwirler menen baylanıslı bolǵan geografıyalıq ortalıq jáne onda jasaǵan ósimlik, qus hám haywanatlar dúnyasına hám t.b. baylanıslı túrli leksikalıq birlikler, atamaların jamlengenligin kóriwge boladı. Paremiyalar tilinde úy haywanları hám jabayı haywan atamaları qollanıladı. Solar ishinde úy haywanı bolǵan «iyt» konseptine baylanıslı frazeologizmler tómendegishe analizlendi [4:245].

Bir neshe kún jol júrip **iyttiń murnı batpas** úlken toǵaylıqqa keldi. («Qaraqalpaq xalıq ertekleri»). Pıshıq murnı batpaw - Pıshıq murnı batpaytuǵın toǵaylıq. (A.Begimov) ... **pıshıq murnı batpas** qopa qamıs penen nuw ormannıń malǵa óris, eginge atız ashıp jú. (K.Sultanov). Basqa jaǵmıń barlıǵı pıshıq murnı batpaytuǵın toǵay... (Sh. Seytov)

...Aysultannıń júregine júrek tabılmaıtuǵına **ishim iyt jırtqanday bolıp** dalbıǵanman ǵoy (G.Esemuratova «Jiyren» 62-bet). Bunda ishi iyt jırtqanday bolıw – bir nárege qattı ashıwlanıp qıylanıw mánisinde qollanılgan.

Iyt janlı bolıw- júdá shıdamlı bolıw, awır qıynshılıqlarǵa shıday beriw, qattı qıylansa da shıday beriw mánisleri de kúndelikli xalıq tilinde, turmısta jiyi qollanıladı.

Iyten bir súyek qarızdar bolıw – hárkimnen bir qarız ala beriw, qarız kóp bolıw. 2-variantı: «Óliden bir súyek alıp úyrenge jırındıxorlar», dep oyladı Taras óz izinen. (O.Bekbawlov). Házirgi XXI ásirge tán bolǵan frazalardıń biri desek qátelespegen bolamız.

Mına **iyttiń balasınıń** kóziniń eti ósken eken,- dep qamshısı menen Turimbetti tartıp jiberdi. (N.Dáwqaraev). Bunda jek kóriwshilik mánisinde qollanıladı yaǵnıy ońbaǵan, aqmaq, jaman túsiniqlerin beredi.

Ayırım frazeologiyalıq sózliklerde olardıń mánileri paremiyalar arqalı túsindirilgen. Máselen: T.Djumamuratovtıń miyneti – frazeogizmlerdiń mánilerin túsindiriwde oǵada zárúrli sózliklerdiń biri. Frazeologiyalıq sózlikte frazeogizmlerdiń (naqıl-maqallardıń Y.B) mánileri de mınaday paremiyalar arqalı beriledi [4:246].

Вороне околom не быть - ǵarǵa ǵañqılap ǵaz bolmas, **iyt túyнектен qawın bolmas, iyt balalap sawın bolmas** [1:17, 26, 41].

- Mine, mınaǵan erteń qırǵa ketip bir pada janlıq satıp alaman, oyaqta **iyt mutı!**- dedi Niyazbek ǵoddaslap [5:256].

Balıǵımızdı oralskiyge **iyt mutıǵa** bergenshe iytke taslaǵanımdı jaqsı, - dep buǵan onsha darıy bermeydi. Bul jerde frazeologizm júdá arzan, hátte, esheyinge de teń mánisinde kelgen [5:36].

- Sizler jazda **iytke kólenke**, qısta **malǵa ıq bermey** júre beriń, awa, ǵıyt etken nárege mushıńızdı túpirip! Bunda turaqlı sóz dizbegi biytalap, jumıssız degen uǵımlardı beredi [5:44].

Iytayaq – bul úy haywanı esaplanǵan iyttiń awqat ishetuǵın ıdı. Mısalı: Sonnan ózime kelip, qollarımdı bılay etip, barmaqlarımınń arasınan ásten sıǵalap jáne qarasam, tap jańa kórgenimdey: qapınıń bılaylawına, **iytayaq**, iytayaqtıń janında iytı tumsıǵın putına tıǵıp uyıqlap atır [5:62].

Usılardan keyin **Erimbet kúymey, iyt kúye** me! [5:84]

Bunda «iyt» sózi awıspalı máni menen kelip adamdı bildiredi. **Iyt jemew**- qádirsiz, kereksez bolıw, heshkim tiymew uǵımlarında da qollanıladı.

Kóbisiniń úyleri - **iyt arqa** etip salınǵan páskeltek jaylar [5:92].

Náresteniń izinshe-aq, baqırǵan dawısı esitken adamnıń jeti júyesinen ótip ketetuǵın kelini «atam bar eken-aw, namaz oqıp atır eken-aw», demesten, uyat joq, balasınıń sıyaǵınan súyrep, «**awzına aq iyt kirip, qara iyt shıǵıp**» alıp ketti. Kúndelikli turmısta awzına ne kelse jaman sózler aytıp sóyledi degen mániste jiyi qollanıladı [5:171].

Rawajlanǵanlardıń ómiri güldey dolanıp, hátteki, «**iyti otlaydı**». Toqtaǵanlardı «**túyeniń ústinde iyt qawadı**». Iytı otlaydı – dáwleti júrdi, túyeniń ústinde iyt qawadı – nesibesinen qırıldı, áwmeti júrmedi, talabı kelispedi. Kontekstlerde hám t.b. túsiniqlerdi berip keledi [5:190].

Ya, seni shaqırǵan **bir iyt joq**, úyiń «quwısh» bolsa eneńniń pátegin jep júrsen be, shıq úyden! (Q.Mátmuratov «Terbenbes» 192-bet). Bay kele me, quday kele me, **iyttiń isi joq**. Bul mısalda heshkimniń isi joq delingen [5:204].

«Qaraqanıń bolsın Lepes, mınawsı bala biziń apaydı jırıp jiberedi-ǵo, naǵız **iyt nesibeli adam-dá!**» Bul unamsız mánide qollanılgan fraza bolıp tabıladı [5:195].

- Sol ǵana tilenshi, diywana shirkin usı úyge kelsin, **iyt terisin basına qaplayman**. Bul frazeologizm adamlar arasında daw-jánjel bolǵanda jiyi qollanılatuǵın turaqlı sóz dizbegi. Bunıń mánisi masqarasın shıǵaraman, keyiymen degen uǵımda jumsaladı [5:225].

Xalmurat olardıń ekewin de **iyttiń etinen beter jek kórip** otırdı [5:232].

Bunday iytke, at basınday altın degen ne ózi, **iyttiń basınday** bolsa da boladı-aw! At basınday – úlken, iyttiń basınday – kishi degen mánilerde qollanıladı [5:256].

Onı qaysı iyt tárbiyalap, qaysı **iyt emizgen!** Adepsiz, uyatsız, ońbaǵan túsiniǵinde jumsaladı [5:260].

Ayta ber bizde onday **iytlik** joq. Adamgershiliksiz, iymansız emespiz, degen túsiniкте qollanılgan [5:286].

Juwmaq. Juwmaqılap aytqanda, qaraqalpaq tilinde iytke baylanıslı turaqlı sóz dizbekleri júdá kóp ushırasadı. Olardıń ańlatatuǵın mánileri de hár qıylı esaplanadı.

Haywan atamaları menen kelgen frazeologizmler bir-biri menen sinonimlik, antonimlik hám taǵı basqa qatnasqa

iye, olardıń variantları da ushırasadı. Bunday iyt sózi menen ushırasatuǵın turaqlı sóz dizbekleriniń payda bolıwı xalıqtıń ótmish-tariyxınıń, bastan keshirgen turmısınıń, kún-kórisi menen shuǵıllanǵan kásip-kárinıń ayırım tárepleri menen baylanısıwı menen birge, eldiń oy-qıyalınıń tereńligin, til sheberligin kórsetip keledi [6:137].

Turaqlı sóz dizbeklerinde «iyt» koncepti menen jumsalıwı júdá qızıqlı bolıp tabıladı. Bul ilimiy kózqarastan úyrenilip, hár tárepleme tańlaw jasaw til bilimi ushın ǵana áhmiyetli bolıp qalmastan, xalıqtıń uzaq tariyxınıń ashılmaq atırǵan betlerindegi waqıyalardan da derek beredi.

Ádebiyatlar

1. Джумамуратов Т. Русско каракалпакский фразеологический словарь для школьников. – Нукус: «Каракалпакстан», 1985.
2. Eshbaev J. Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1985.
3. Paxratinov Q. Bekniyazov Q. Qaraqalpaq tiliniń frazeologizmler sózligi. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2018.
4. Yusupova B. Paremiologiya. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2024.
5. Mátmuratov Q. «Terbenbes». – Nókis: «Bilim», 2004.
6. Yusupova B. Frazeologizmlerde haywan atamalarınń qollanılıwı. «Globallasıw sharayatında filologiyanıń aktual máseleleri» atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya materialları. – Nókis: 2023, 26-29-b.
7. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilindegi teńles eki komponentli frazeologizmler. – Nókis: QMU, 2005.